

Universitat de Barcelona

Facultat de Geografia i Història

Universitat de Barcelona

LES DONES A LA CULTURA MOCHICA

**EL CAS DE LES SACERDOTESSES DE
SAN JOSÉ DE MORO I EL CAS DE LA
SENYORA DE CAO**

Villanueva Ramírez, Stefanny

Tutoritzat per la Dra. Natàlia Moragas Segura

Treball de Fi de Grau

Barcelona, juny del 2014

ÍNDEX

Introducció.....	p. 4
Presentació.....	p. 5
1. Els Mochica	
1.1 L'espai Mochica	
1.1.1 Nocions geogràfiques – temporals.....	p. 7
1.1.2 Divisió i fases Mochica.....	p. 9
1.2 La Cultura Mochica	
1.2.1 El territori Mochica	
1.2.1.a L'estructura política del territori Mochica.....	p.10
1.2.1.b L'urbanisme del territori Mochica.....	p.11
1.2.2 La Societat Mochica	
1.2.2.a Les classes socials Mochica.....	p.12
1.2.2.b La ideologia Mochica: la religió.....	p.13
1.2.2.c La tecnologia i l'economia Mochica.....	p.14
1.3 L'ocàs de la cultura Mochica.....	p.15
2. El paper de la dona a la cultura Mochica	
2.1 Introducció.....	p.17
2.2 El cas de les Sacerdotesses de San José de Moro.....	p.17
2.3 Les Sacerdotesses a la iconografia Mochica.....	p.21
2.4 Els diferents rols productius de la dona Mochica a través dels vestigis arqueològics a San José de Moro.....	p.24

2.5 El cas de la Senyora de Cao.....	p.26
2.5.1 L'espai geogràfic – temporal de la Senyora de Cao.....	p.26
2.5.2 L'enterrament de la Senyora de Cao.....	p.28
2.5.3 L'aixovar de la Senyora de Cao.....	p.30
2.5.4 Les ofrenes de la Senyora de Cao.....	p.33
2.5.5 Les representacions corporals: els tatuatges de la Senyora de Cao.....	p.34
2.5.6 La Senyora de Cao a les representacions iconogràfiques Mochica.....	p.36
 Comentaris finals.....	p.38
 Bibliografia.....	p.41

INTRODUCCIÓ

Des que vaig llegir la “La gesta del Guerrero” de l’arqueòleg peruà Luis Jaime Castillo em va néixer la certesa que no sabia res de la història del meu poble. Així doncs, vaig sentir la necessitat de saber molt més dels meus avantpassats. Per tant, vaig escollir l’estudi de la cultura Mochica¹ perquè es va desenvolupar a la zona on jo vaig néixer. Ja de petita sabia de l’existència de las *Huacas del Sol y de la Luna*, però mai vaig poder aprofundir en el seu estudi. Aquest treball ha representat una gran oportunitat per conèixer part de la història del meu país.

A més, la descoberta de la Senyora de Cao va despertar molt més el meu interès per aquesta cultura. L’any 2006 el món va conèixer el descobriment de la primera dona governant del Perú prehistòric trobada fins aleshores. La Senyora de Cao va representar un punt d’inflexió en els estudis que s’havien fet fins aquell moment. La concepció androcèntrica de la cultura Mochica començava a qüestionar-se degut les evidències arqueològiques recentment trobades.

Pel que respecte la part important del treball, que intentava que fos la Senyora de Cao, ha representat un repte per al desenvolupament d’aquest. Malgrat les fonts emprades com les eines de recerca acadèmica del Recercador+ de la UB el desenvolupament d’aquesta part ha resultat difícil. El fet que la descoberta hagi estat relativament recent implica que els estudis sobre el tema encara estan en vies de desenvolupament, i les poques publicacions que s’han realitzat al respecte no han estat possibles trobar-les totes al meu abast. Així, l’estat actual de les investigacions sobre la Senyora de Cao encara són preliminars, es basen sobretot en la descripció dels enterraments de la seva cambra funerària i dels seus aixovars.

Malgrat tot, en aquest treball s’ha volgut destacar el paper de la dona de l’elit Mochica a través de les dades arqueològiques. Els exemples més destacats de les funcions que van desenvolupar les dones de les classes més altes Mochica les trobem a les Sacerdotesses de San José de Moro i a la Senyora de Cao. En definitiva, el treball destacarà el paper de les dones de l’elit Mochica a través d’aquests dos grans exemples.

¹ Es farà servir la terminologia Mochica perquè és la que més s’utilitza per a les publicacions en castellà.

PRESENTACIÓ

En el present treball es vol fer una aportació inicial a l'estudi sobre el paper de les dones de l'elit a la societat Mochica. Una primera apreciació que cal fer es refereix a la cronologia dels jaciments estudiats. Cal remarcar, que els exemples que s'han pres per explicar el paper de la dona de l'elit Mochica no són contemporanis, però si corresponen a la mateixa cultura Mochica que es desenvolupa al llarg del temps en diferent territoris de la costa nord peruana. Les Sacerdotesses de San José de Moro pertanyen sobretot a l'època Mochica Tardana (550 – 750 d.C aprox.) i al període Transicional. Pel contrari, la Senyora de Cao pertany a la fase Mochica Primerenca (100 – 300 d.C aprox.).

Les hipòtesis que es plantegen és si la Senyora de Cao, interpretada com la primera dona governant Mochica trobada fins avui en dia, és un cas únic i puntual o si existeixen indicis que s'hagin donat més casos. Altre proposta és saber si la Senyora de Cao i les Sacerdotesses de San José de Moro van arribar a ostentar poder polític i religiós per un sistema de meritocràcia i per les seves facultats o només per qüestions de llinatge.

Pel que respecta la realització del treball, s'ha fet bàsicament a partir de les evidències arqueològiques que estudia els elements de la cultura material Mochica, localitzada en els seus enterraments, i també gràcies a l'anàlisi de la iconografia. Cal dir que, donades les característiques del territori Mochica, el domini d'un medi hostil es clau per entendre el seu procés social. D'aquesta manera, part de la societat començaria a controlar els recursos generant excedents suficients com per provocar una redistribució laboral de la població. Aquesta divisió del treball comportaria una jerarquització de la societat, que es materialitzaria en els objectes de valor que podien adquirir les classes elevades. Aquest poder es fa patent als enterraments de l'elit, que va ser sepultada amb aixovars molts rics que denoten el seu estatus i funció social. Així doncs, com s'ha dit abans, el principal punt d'estudi d'aquest treball ha estat l'arqueologia funerària i la iconografia Mochica, que han permès identificar el paper de les dones dins els rituals Mochica.

Finalment recalcar que els enterraments Mochica mostren la funció social que van desenvolupar en vida aquestes persones. En aquest sentit, és important estudiar aquests vestigis ja que són indicadors arqueològics fiables per a poder assolir l'objectiu d'aquest treball.

1. ELS MOCHICA

1.1 L'ESPAI MOCHICA

1.1.1 NOCIONS GEOGRÀFIQUES – TEMPORALS

La cultura Mochica es va desenvolupar a la costa nord del Perú, des de la frontera amb l'Ecuador al nord, fins el riu Casma al sud, estenent-se des de la costa del Pacífic fins a uns 60 a 80 km² endins cap a la serralada dels Andes. La seva extensió total és d'uns 700 km², sent una de les regions més àrides del món (Cuesta 1980: 24; Franco et al. 2012: 24; Davies 1998: 24).

Tot i constituir una zona desèrtica, aquest territori està dotat de diverses valls fluvials com el riu Chicama, Moche, Virú, Chao, Santa, Nepeña, Casma, Huarney, Cupisnique, Jequetepeque, Lambayeque, Leche y Motupe (Cuesta 1980: 24). (figura 1). Al voltant d'aquests rius es van desenvolupar els diversos nuclis de la cultura Mochica, que van saber aprofitar les valls per obtenir un excedent productiu que provocarà un gran desenvolupament econòmic, que es veurà reflectit a les seves infraestructures.

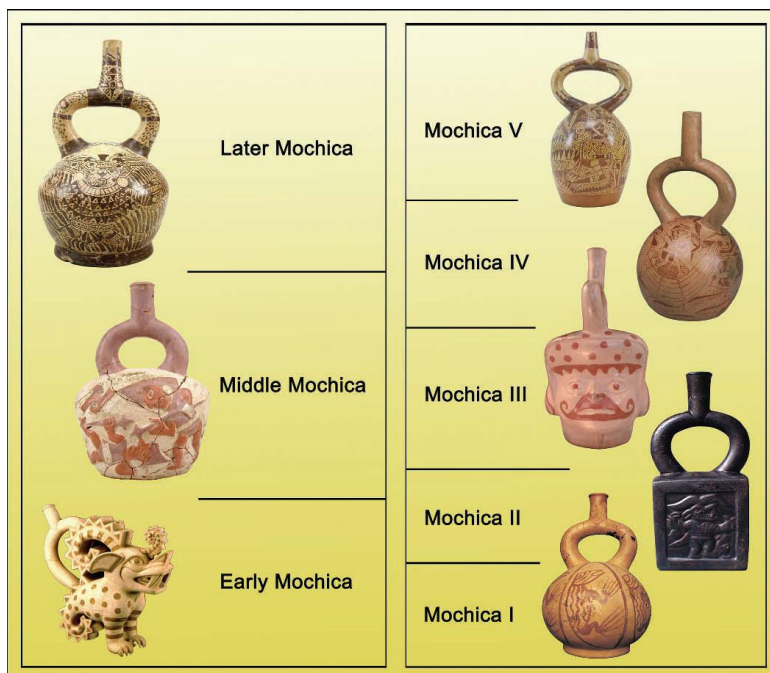
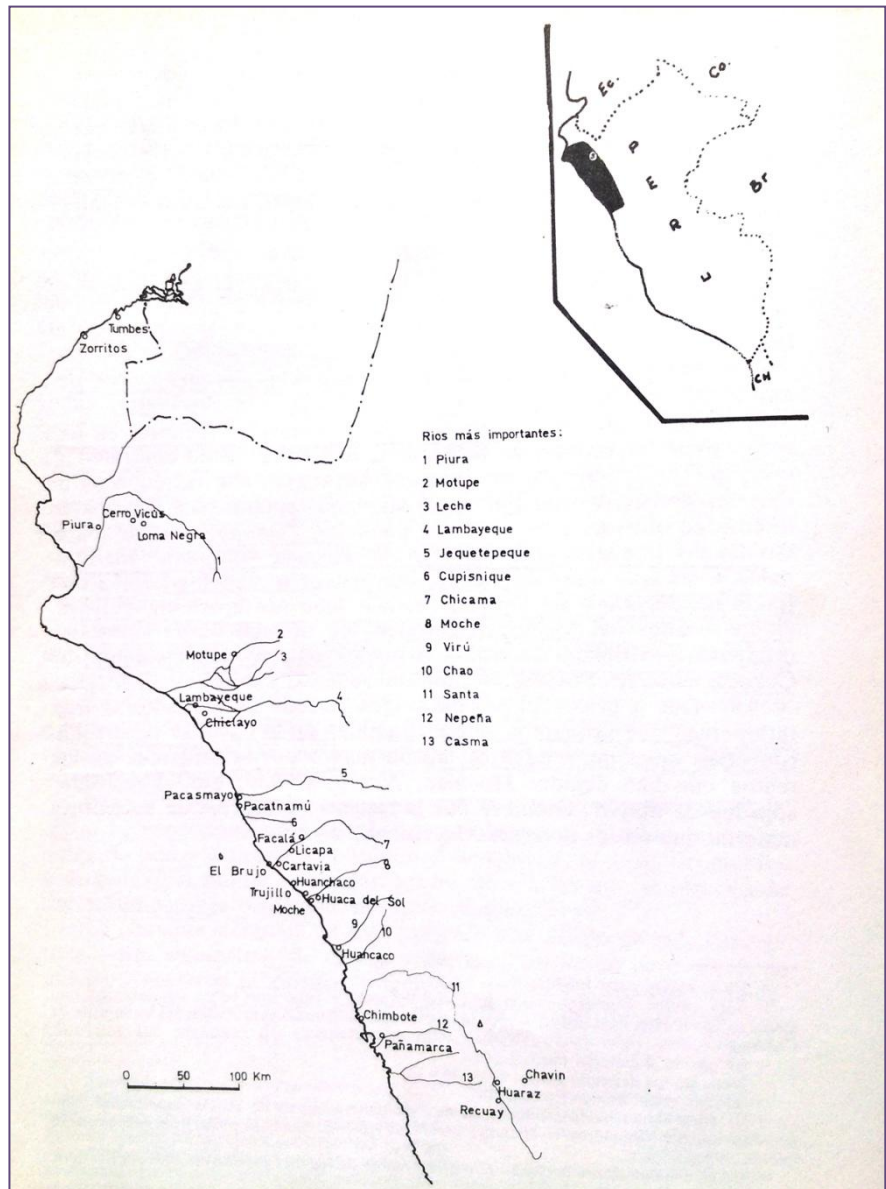
La seva ubicació propera a la costa també li va permetre beneficiar-se dels recursos marítics.² D'aquesta manera, l'abundància de peixos en aquesta zona del litoral del Pacífic provoca la gran afluència d'aus *guaneres* a les costes peruanes. Aquest *guano* serà importantíssim perquè servirà de fertilitzant a les terres de cultius. Tanmateix, la regió que proporciona tanta riquesa també provocarà grans catàstrofes com pluges torrencials i inundacions, que afectaven greument l'economia Mochica. Aquests desastres naturals eren conseqüències derivades del "Fenómeno del Niño".³

A nivell cronològic, la cultura Mochica es va desenvolupar en el denominat període intermedi primerenc de les cultures del Andes centrals (Cuesta 1980:13). D'aquesta manera, la podem definir des dels finals del segle I d.C fins el segle VIII, quan es produeix el seu col·lapse (Davies, 1998: 23; Bawden, 2006: 116)

² La corrent de Humbolt, és una corrent marítima freda que recorre el litoral peruà i la seva riquesa en plàncton converteix la zona en un dels caladors pesquers més importants del món.

³ L' Oscil·lació del Sud El Niño es produeix quan les aigües càlides provinents de l'hemisferi nord es superposen a les aigües fredes de la corrent de Humbolt (corrent del de l'hemisferi sud) originant pluges torrencials. Aquestes pluges van afectar greument els cultius i les infraestructures, que eren construïdes amb toves.

1. Mapa geogràfic – arqueològic de la costa nord del Perú (Cuesta 1980: 12).

2. Seriació cronològica - estilística de ceràmica tipus "botellas de asa estribo" de la cultura Mochica sud i nord (Castillo i Uceda 2008: 711).

1.1.2 DIVISIÓ I FASES DEL TERRITORI MOCHICA

Els estudis arqueològics, sobretot de la ceràmica, indiquen que va existir una diferenciació entre els Mochica del nord i els Mochica del sud. Per una banda, Mochica Nord englobaria des de la vall de Piura fins la vall de Jequetepeque, passant pel conjunt de valls de Lambayeque. Mentre Mochica sud compren des de les valls de Jequetepeque – Chicama fins la vall de Casma (Amores, 2012: 124; Castillo i Uceda 2008: 718). (figura 1)

Les fases de la cultura Mochica les va establir Rafael Larco Hoyle, un dels pares de l'arqueologia peruana. Basant-se només en la ceràmica de Mochica Sud, l'arqueòleg va definir des de la fase Mochica I fins la fase Mochica V. No serà fins l'any 1994, quan l'arqueòleg Makowski confecciona una seriació cronològica de les fases tenint en compte tant Mochica nord com sud. D'aquesta manera, estableix els paral·lelisme entre les fases Mochica I – V amb Mochica Primerenc, Mochica Mitjà i Mochica Tardà (Castillo i Uceda, 2008: 711). (figura 2)

Les fases presenten petites variacions cronològiques segons cada zona de desenvolupament de la cultura Mochica. Però a grans trets es pot establir una cronologia aproximada. Els dos quadres de sota mostren una comparativa entre les diferents fases.

Mochica I – II	100 – 250 d.C aprox.
Mochica III	250 – 400 d.C aprox.
Mochica IV	400 – 650 d.C aprox.
Mochica V	650 – 750 d.C aprox.

Mochica Primerenc	100 – 300 d.C aprox.
Mochica Intermedi	300 - 600 d.C aprox.
Mochica Tardà	500 – 750 d.C aprox.

3. Quadres realitzats a partir de la informació obtinguda de Bawden, 2004: 123 i 127.

1.2 LA CULTURA MOCHICA

1.2.1 EL TERRITORI MOCHICA

1.2.1.a. L'estructura política del territori Mochica

La vall de Moche i la vall de Chicama s'havien establert com a centres aglutinadors del poder Mochica –degut les semblances de les seves *huacas*⁴– i s'ha assenyalat el Complex Arqueològic de les Huacas del Sol y de la Luna com la “capital” del territori Mochica sud (Canziani 2003: 305). En aquesta línia, Larco Hoyle mostrava les seves fases Mochica en base a la ceràmica de la vall de Moche, centrant-se en les Huacas del Sol y de la Luna, i establia un únic origen Mochica amb una estructura política molt centralitzada en aquestes *huacas* i amb un mateix desenvolupament. Tanmateix, la seva hipòtesi s'aniria desfent a mesura que es trobaven evidències de cases reials a les valls de nord que llençaria per terra la teoria que només hi havia un únic govern central, que estaria ubicat a les Huacas de Sol y de la Luna (Castillo i Uceda 2008: 712 – 713).

Per tant, no es tractava d'un únic govern centralitzat sinó que estava conformat per diferents entitats amb un sistema polític propi, que en alguns moments històrics serà més centralitzat i en altres més fragmentari. Tanmateix aquestes entitats polítiques es veurien lligades mitjançant les pràctiques rituals, que tenien lloc als diversos centres cerimonials (Castillo i Uceda 2008: 713).

D'aquesta manera, queda clar que l'element comú de les diferents entitats polítiques Mochica va ser la religió. Així doncs, les cerimònies rituals van constituir una forma de control per part de l'elit governant, ja que aquestes eren una manera de <<contribuir amb el benestar de la societat>> (Donnan y Castillo 1994; Alva 2004 extret de Castillo i Uceda 2008: 715). Gràcies a aquest poder de mantenir l'ordre social i la fertilitat de la terra, els governants van adquirir un caràcter semidiví (Franco, 2012: 83). Aquest fonament ideològic seria la base del seu poder.

⁴ *Huaca*: paraula femenina d'origen quechua que designa els antics enterraments o llocs sagrats dels indígenes. (Diccionario Panhispánico de dudas de la Real Academia Española. Obtingut de: <http://lema.rae.es>)

1.2.1.b. L'urbanisme del territori Mochica

Abans que res, cal dir que el desenvolupament de l'ocupació de les ciutats es va començar a donar a la fase Mochica III, però la seva explosió i gran expansió es va donar durant la fase Mochica IV (Chapdelaine, 2003: 252). Possiblement aquesta etapa correspon a un moment d'augment demogràfic accelerat.

La construcció arquitectònica més destacada dins els emplaçaments Mochica van ser els temples o *huacas*, que eren els grans centres de poder. Les seves dimensions de l'edifici indiquen la necessitat d'una abundant mà d'obra disposada a treballar i una administració d'aquesta (Amores, 2012: 125). D'aquesta manera, s'explica que l'urbanisme és el reflex de l'organització de la societat, així es troben distintes construccions arquitectòniques que responen a la posició de cada classe social.

Començant per dalt de la piràmide social, les elits gaudien de cases totalment equipades i amb moltes estances especialitzades. Es tractaria de grans habitatges que podien estar localitzades prop del temple o bé a l'interior (Castillo i Uceda, 2008: 722).

Pel que respecte les classes “mitjanes” o treballadors especialitzats, Chapdelaine pensa que al nucli urbà de la vall de Moche vivien poques famílies i era a la perifèria on habitava la major part de població. Aquest model pot ser extensible a la resta de valls, però encara no s'ha pogut comprovar arqueològicament. També destaca la possibilitat que a la majoria de ciutats Mochica hi haguessin barris concrets on vivia gent que es dedicava exclusivament a una activitat; així per exemple, pot haver existit barris de metal·lúrgics, d'artesans, etc. (Chapdelaine 2003: 276 i 281). Així doncs, es tractaria d'una classe social “intermèdia”, que presenta habitatges molt més petits en relació de l'elit.

Finalment, la classe baixa es representaria per les cases construïdes a les afores de la resta de la comunitat, però no es pot afirmar amb certesa si es tractava de cases pròpiament dites o si es tractaria de magatzems o d'algun tipus de refugi. Cal dir que no s'han efectuat molts estudis sobre els espais domèstics d'aquesta classe social, ja que l'arqueologia Mochica centra la seva atenció en la cultura material de l'elit (Castillo i Uceda, 2008: 722).

1.2.2 LA SOCIETAT MOCHICA

1.2.2.a. Les classes socials Mochica

La cultura Mochica va arribar a uns alts nivells de desenvolupament econòmic gràcies a l'excedent dels seus productes agrícoles, que van ser possibles mitjançant el desenvolupament de les tècniques d'irrigació artificial que van implantar. Així doncs, degut aquesta prosperitat econòmica es va produir un procés de divisió del treball. D'aquesta manera, i segons els rols productius, s'establiran les diferents classes socials.

Aquesta diferenciació de classes es fa patent al poder adquisitiu que van tenir aquestes, que queda clarament reflectit als enterraments. D'aquesta manera, a través dels enterraments, les dades arqueològiques confirmen que la societat Mochica va ser una societat fortament jerarquizada. S'ha pogut establir bàsicament tres grups. El primer grup estaria encapçalat per l'elit governant, seguida després dels treballadors especialitzats i finalment trobaríem la mà d'obra no especialitzada i els camperols, tal i com especifiquen Castillo i Uceda (Castillo i Uceda, 2008: 722).

L'arqueologia mostra per l'elit complexos i rics enterraments amb uns grans aixovars propis del seu estatus social, així podem trobar la cambra funerària del Senyor de Sipán⁵, de la Senyora de Cao, i de les Sacerdotesses de San José de Moro. Dins els seus aixovars es poden veure representacions iconogràfiques a la ceràmica que ens proporcionen informació sobre els rituals que van realitzar en vida⁶ (Castillo i Uceda 2008: 722).

La segona classe social s'ha dit que va constituir un grup bastant heterogeni. Castillo i Uceda destaquen que hi ha un gran nombre de sepulcres d'aquesta classe social, que presenten diferents tipologies d'enterrament. A la zona Mochica sud serien abundants les cambres petites, mentre que a la zona Mochica nord –sobretot a la vall de Jequetepeque– destaquen els enterraments en forma de bota. Aquesta classe presenta aixovars més senzills i poden variar segons el tipus d'activitat que van realitzar en vida (Castillo i Uceda, 2008: 720 – 722).

⁵ L'any 1988 un equip d'arqueòlegs peruans, dirigits per Walter Alva, va descobrir el Senyor de Sipán a Lambayeque (Alva, 2012: 17).

⁶ Més endavant, als apartats <<Les Sacerdotesses a la iconografia Mochica>> i <<La Senyora de Cao a les representacions iconogràfiques Mochica>>, s'explicarà aquestes representacions.

Finalment la classe baixa presentaria enterraments massius –en pous– com els que s’han trobat a San José de Moro. Tanmateix, en altres complexos com Pacatnamú es va trobar un cementiri d’aquesta classe social que disposava de taüts de canya, així doncs també trobem varietats tipològiques als enterraments de la classe baixa (Donnan 1997, extret de Castillo i Uceda 2008: 723).

1.2.2.b. La ideologia Mochica: la religió

Existeix tota una problemàtica sobre el panteó Mochica, i sobre qui va ser la divinitat principal. Aquest treball no pretén exposar totes les teories, però si vol destacar una de les propostes que han estat més acceptades. Larco va reconèixer una sola divinitat suprema⁷, i la va anomenar tal i com apareixia recollit l’any 1644 al llibre *Arte de la lengua yunga*, escrit pel cronista Fernando de la Carrera. Se li anomenava *Ai-Apaec*, que en llengua *muchik*⁸ vol dir “El creador”, al costat d’aquest apareix *Chico-paec* que significa “El hacedor” (Makowski, 2003: 344). *Ai-Apaec* es també anomenat “Decapitador”, degut que a les seves representacions apareix en una mà amb un *tumi*⁹ i en l’altre amb un cap tallat.

En la mateixa problemàtica, les arqueòlogues Mackey i Vogel han establert quatre principis per diferenciar els éssers mitològics: a. determinen que ha de tenir una estructura complexa; b. ha de tenir atribucions de poders sobrenaturals; c. s’ha d’identificar amb un territori específic; d. ha de dur a terme diverses funcions. Aplicant aquests principis, elles destaquen l’ “Animal Lunar”, ja que aquest ésser està representat amb trets felins, com si fos un gat salvatge però amb atributs sobrenaturals i exagerant el seu aspecte. El seu espai és el cel, d’aquí la seva constant associació amb la Lluna i les estrelles. Cal dir que és l’únic animal mitològic que ocupa aquest espai, així doncs, està íntimament relacionat amb el cel i els sacrificis (Mackey i Vogel, 2003: 339 – 340).

Altre aspecte de la cosmogonia Mochica és la constant dualitat i la seva simetria, que es veu contínuament representada a la iconografia. Així són rellevants el dualisme entre la terra i el cel, el mar i les muntanyes, els peixos d’aigua dolça com el peix life

⁷ Actualment hi ha una gran diversitat de propostes sobre el panteó Mochica i sobre qui va ser la divinitat suprema (Makowski, 2003: 343).

⁸ Llengua *muchik* o *yunga* va ser la llengua que es parlava a la costa nord peruana.

⁹ Tumi: ganivet cerimonial.

(*trichomycterus punctulatus*) i els peixos d'aigua salada com les rajades, entre d'altres (Makowski, 2003: 374).

Finalment, pel que respecte les cerimònies rituals, és importantíssim destacar que els i les governants, guerrers i guerreres, sacerdots i sacerdotesses porten tota la parafernàlia que apareix a les representacions iconogràfiques dels éssers sobrenaturals. D'aquesta manera, adquireixen un caràcter semidiví i representaven els poders sobrenaturals del personatge que encarnaven (Makowski, 2003: 343). Aquesta informació és important per comprendre el paper de la Senyora de Cao i les Sacerdotesses de San José de Moro, com es veurà més endavant.

1.2.2.c. La tecnologia i l'economia Mochica

Com abans s'ha esmentat, els Mochica van desenvolupar un sistema d'irrigació artificial, desviant els canals laterals dels rius que baixen de la serralada dels Andes (Hurtado 2012: 14). La irrigació constituirà un èxit a l'agricultura de la zona, ja que van aconseguir convertir el desert en una zona fèrtil gràcies a la introducció d'aquesta tecnologia. A més, es van beneficiar del *guano* fent-lo servir com a fertilitzant. Aquests dos condicionants faran dels Mochica una societat rica en excedents productius.

La pesca va constituir una forma d'economia més degut la proximitat del mar. Al voltant de l'activitat pesquera van desenvolupar tota una tecnologia per realitzar aquest treball. Els Mochica van fer servir els “caballitos de totora”¹⁰ (Hurtado 2012: 14). Més endavant desenvoluparien embarcacions de més capacitat. Relacionada amb la navegació, cal destacar que els Mochica van obtenir *spondylus princeps*, això mostra que va existir una ruta d'intercanvi amb l'actual Ecuador (Amores 2012: 127).

La indústria més desenvolupada als assentaments Mochica va ser la ceràmica. Així doncs, es va donar un alt nivell de producció de ceràmica, tant de tipus ritual com d'ús domèstic. El seu màxim moment d'apogeu serà la fase Mochica IV, precisament en un moment de creixement de la societat en general (Cuesta 1980: 83). La ceràmica és una font essencial perquè mostra els diversos aspectes de la societat Mochica. Gràcies a la ceràmica de línia fina es pot concebre una idea dels rituals cerimonials. Cal dir que

¹⁰ Caballito de totora: embarcació artesanal feta de boga o jonc que s'utilitza per a pescar. Cal dir, que perdura fins l'actualitat.

destaquen per l'alta tecnologia emprada als seus “*huacos*”¹¹ retratos” degut que van aconseguir gran naturalitat i perfecció.

La metal·lúrgia també va experimentar un gran desenvolupament, i això es veu plasmat en la riquesa dels aixovars de les elits. Un aspecte destacat és que van aconseguir la “tumbaga”, és a dir, l'aliatge del coure i l'or (Amorós 2012: 127). Per altre banda, cal dir que també van sofisticar la seva indústria tèxtil (Hurtado 2012: 14).

Finalment, destacar que les evidències arqueològiques indiquen que va existir un intercanvi de tecnologies al llarg de les valls Mochica. Gràcies a molts elements comuns de les elits Mochica de les valls de Lambayeque, Jequetepeque, Moche i Chicama, Castillo i Uceda evidencien signes d'haver estat molt més connectades del que sembla, sobretot pel que fa la primera i la darrera fase (Castillo i Uceda, 2008: 714).

1.3 L'OCÀS DE LA CULTURA MOCHICA

Sembla evident que la base sobre la que es sustentava la societat Mochica era l'aspecte religiós. Aquest tret era el que donava poder als governants, encarregats de mantenir l'ordre social. A partir de segle VII d. C, al Mochica tardà, es va començar a produir moments de crisi generalitzada, en què comencen a succeir una sèrie de crisis ecològiques que col·lapsaren la societat Mochica ocasionades pel “Fenómeno del Niño”. La civilització Mochica no va poder fer front als continus anys de sequera i d'inundacions.

Aquesta crisi només trobaria la seva explicació culpant aquesta elit dirigent que no ha aconseguit mantenir l'equilibri de l'entorn. Per tant, l'elit governant ja no podia legitimar el seu poder i el va perdre. És en aquest context en què es comencen a produir tota una sèrie de conflictivitats socials que provoquen revoltes, cremes i destruccions de símbols de l'elit Mochica (Shimada 1994; Bawden 1996; Pillsbury 2001 extret de Castillo i Uceda, 2008). Durant la decadència de la cultura Mochica, la societat presentarà trets més secularitzats que no pas les seves fases precedents (Castillo i Uceda, 2008: 723 – 725).

¹¹ Huaco: paraula quechua que designa artefactes trobats a construccions prehispàniques (Davies 1998: 23).

2. EL PAPER DE LA DONA A LA **CULTURA MOCHICA**

2.1 INTRODUCCIÓ

Per poder entendre la jerarquització entre la societat Mochica és important estudiar l'aspecte funerari, que ens permet poder associar les diferents relacions de poder establertes que apareixen materialitzades en els enterraments. Aquests són els vestigis més importants que trobem a la societat Mochica per determinar la jerarquització social, perquè ens aporta molta informació a través de la forma d'enterrament, dels aixovars i de les ofrenes que s'han trobat. L'anàlisi d'aquesta cultura funerària ens permet poder comprendre les relacions socials.

Dins la societat Mochica existeix una relació estreta entre les funcions dels individus i els seus enterraments (Castillo i Rengifo, 2009: 4). A partir d'aquests, i segons les característiques que presenten, s'han anat establint els diferents papers dels personatges que s'han anat trobant, i s'han pogut obtenir més coneixements sobre les pràctiques rituals Mochica (Ruiz, 2013: 20). Aquest aspecte és clau en aquest treball, ja que es prendrà com a exemples el cas de les Sacerdotesses de San José de Moro i el cas de la Senyora de Cao. A partir d'aquí es podrà obtenir una perspectiva d'anàlisi tant del paper de les Sacerdotesses com de la Senyora de Cao.

2.2 EL CAS DE LES SACERDOTESSES DE SAN JOSÉ DE MORO

Al 1991, Luis Jaime Castillo Butters i Christopher Donnan van descobrir la primera sacerdotessa Mochica. Des d'aleshores, i fins ara, a San José de Moro, en la vall de Jequetepeque, s'han trobat set sacerdotesses, quatre pertanyents al període Mochica i tres al període Transicional (Castillo, 2007: 1).

Aquests descobriments van fer repensar el paper que la dona tenia dins la societat Mochica, o almenys dins d'aquest assentament. Això ha permès proposar que dins la cultura Mochica la dona estava representada amb el mateix tipus de representativitat social que els homes, almenys pel que respecte la seva cultura funerària. Algunes propostes fins i tot suggereixen que els Mochica no serien una societat tant androcèntrica com altres cultures coetànies. Així doncs, les troballes evidenciaven que

les dones van tenir un gran protagonisme durant el període Mochica i inclús després d'aquest, durant el període Transicional.

LA PRIMERA SACERDOTESSA

La primera sacerdotessa que es va trobar és a la tomba M-U41 (figura 4). Es tracta d'una cambra funerària a Huaca la Capilla, on es va trobar un enterrament fastuós. Aquí reposava una dona d'uns 40 anys, de complexió corporal grossa i d'uns 150 cm d'alçada. El taüt era rectangular, fet de canyes, lo singular és que portava figures metàl·liques al voltant d'aquest. Com si es tractés d'un objecte animat portava braços, cames, una màscara funerària i sandàlies (Castillo, 2007: 5). Així doncs, estem davant un taüt antropomorfitzat, que recorda el mite de la <<Rebel·lió dels objectes>>¹² (Castillo i Holmquist 2000, extret de Castillo, 2007: 5).

La seva cambra funerària estava vigilada per dues senyores majors que presentaven un esquelet incomplet. Això pot respondre la gran importància d'aquesta dona, ja que els cossos de les dues ancianes van ser guardats explícitament per acompanyar la sacerdotessa en el camí cap al altre món. També van ser sacrificades dues joves que acompanyarien a la dona principal de l'enterrament, aquestes dones poden representar la seva cohort, tal i com es veu representat a l' <<Escena d'enterrament>>, plasmat a la iconografia Mochica (Donnan i McClelland 1979, extret de Castillo, 2007: 5).

Un dels elements característics que diferencien el personatge com a sacerdotessa és el seu aixovar, on s'ha trobat grans "plomes de coure", adorns d'un tocat cerimonial exclusiu de les sacerdotesses. També es característic els objectes litúrgics com les dues copes –una de coure i altre de ceràmica– que apareixen a les representacions iconogràfiques a la <<Cerimònia del Sacrifici>> (Castillo, 2007: 6) (Donnan i Castillo 1993, extret de Castillo i Rengifo, 2009: 23).

Entre les seves ofrenes es va trobar les restes d'un gos i de flames, maquetes d'edificis fetes de fang cru, adorns de coure, materials tèxtils, unes 73 peces de ceràmica, entre d'altres. De la ceràmica cal destacar que es van trobar peces que pertanyien a llocs llunyans provinents de la vall de Rímac (Lima) o de la cultura

¹² La <<Rebel·lió dels Objectes>> és una escena que apareix representada en ceràmica fina Mochica, on es veuen com els objectes prenen ànima. Aquesta representació i les esmentades més endavant d'aquest apartat estan recollides de manera més ample a l'apartat <<Les Sacerdotesses a la iconografia Mochica>>.

Cajamarca¹³. Castillo deixa clar que és estrany trobar objectes importats a l'àrea Mochica, serà per primer cop que a les tombes de les Sacerdotesses es comencin a trobar aquests objectes provinents d'altres zones (Castillo, 2007: 6). Cal destacar entre les representacions de ceràmica de línies fines, la figura de la Sacerdotessa sobre un “caballito de totora”, es tracta del <<Transport Marítim>> (Castillo i Rengifo, 2009: 23).

4. Tomba M-U41 de la Sacerdotessa de San José de Moro trobada al 1991 (Castillo i Rengifo 2009: 21).

¹³ Cajamarca: localitzada a la zona nord de la serralada dels Andes.

LA NENA SACERDOTESSA

A les excavacions que es van dur a terme a San José de Moro va aparèixer una tomba (M-U30) de cambra d'una noia d'entre 5 i 7 anys. La nena presentava atribucions de sacerdotessa com tenir un taüt antropomorfitzat i estar acompanyada d'una cohort a l'hora de la mort, així es van trobar dos cossos de nenes, dos de nens i dues joves (web PASJM). El seu aixovar constava d'ofrenes pròpies de sacerdotessa com ceràmica, miniatures de coure i ossos de llames, però l'objecte més representatiu del seu aixovar va ser una ceràmica tipus "botella de asa estribo" que contenia la representació d'una Sacerdotessa sobre un "caballito de totora" (Cordy-Collins 1977, McClelland et al. 2007, extret de Castillo i Rengifo, 2009: 22). El fet que hagi estat una nena enterrada en aquest tipus de tomba ens indicaria el caràcter hereditari dels rols productius com el ser sacerdotessa? No es pot afirmar amb certesa, però és molt probable que no es tracti de caràcters adquirits sinó de qualitats hereditàries.

LA JOVE SACERDOTESSA

L'any 1992 es va trobar una dona jove entre 20 i 25 anys, acompanyada d'una cohort de nou individus. Aquest enterrament (tomba M-U103) també presentava un taüt antropomorfitzat i ceràmica de línia fina, on estaven representades l'escena de l' <<Enterrament>> i el <<Transport marítim>>, és a dir, la sacerdotessa sobre un "caballito de totora" (web PASJM).

A més de la copa de coure, la màscara cerimonial, les plomes de metall i els collars de *spondylus* i sodalita, es va trobar artefactes de producció tèxtil. Però el seu aixovar no és comparable amb riquesa de l'aixovar de la primera sacerdotessa, ja que aquest és molt més pobre que no pas la primera. Castillo creu que pot ser degut la joventut de la sacerdotessa que no li hauria permès acumular més objectes luxosos. Aquesta sacerdotessa seria posterior la primera trobada, això es fa patent al tipus de ceràmica que conté el seu aixovar, ja que són derivats de l'estil de la ceràmica trobada al primer enterrament (Castillo, 2007: 7). En aquest sentit, per què la nena sacerdotessa si tenia un aixovar considerable per a la seva edat? Es pot dir, gairebé amb certesa, que la sumptuositat del seu aixovar depenia de la riquesa de la família d'on provenien.

LA DARRERA SACERDOTESSA MOCHICA

La tomba (M-U1525) de la darrera sacerdotessa Mochica trobada fins aleshores representa la transició entre el període Mochica Tardà i el període Transicional. El seu aixovar presentava com a element destacat una copa de metall com a element litúrgic, dues màscares de metall i ceràmica amb representacions zoomorfològiques (felins alats). La ceràmica trobada pertanyia al darrer període del Mochica Tardà (web PASJM).

En la mateixa línia, s'ha de destacar que durant el Mochica Mitjà hi ha una gran importància del paper de les sacerdotesses, i encara més al Mochica Tardà, on prendrà més importància, almenys pel que respecte els contextos funeraris de San José de Moro. (Ruiz, 2013: 184) Després, durant el període Transicional es troben tombes de sacerdotesses; Castillo i Rengifo diuen que durant aquest període, tot i que desapareixen els patrons culturals Mochicas, el culte als avantpassats femenins com a la sacerdotessa romandria practicant-se (Castillo i Rengifo, 2009: 25). La gran fastuositat d'aquestes troballes han fet que Castillo es refereixi a elles com a “Senyoras” (<<Señoras de Moro en el período Transicional>>) i no com a sacerdotesses, evidenciant així un paper més polític que no pas religiós (Castillo, 2007: 10).

2.3 LES SACERDOTESSES A LA ICONOGRAFIA MOCHICA

Al món andí la dona va tenir un paper rellevant, on va desenvolupar diverses activitats, així van ser artesanes, xamans¹⁴, sacerdotesses, governadores i divinitats femenines. La iconografia Mochica ens mostra aquestes dones, així podem veure les xamans representades amb formes més humanes tot i posseir poders “sobrenaturals”. Pel que respecte la representació de les sacerdotesses i les divinitats femenines no hi ha gaire diferències, ja que comparteixen atribucions i atributs (Ruiz, 2013: 190), com es veurà més endavant.

“Les dones mítiques” o divinitats femenines estan representades i prenen protagonisme als diferents rituals Mochica, apareixen a representacions de línia fina a ceràmica tipus “botellas de asa estribo”, es tracta de la <<Rebel·lió dels objectes>> o

¹⁴ Es fa servir el mot “xaman” per referir-se a la dona que realitza pràctiques de xamanisme. Cap diccionari recull aquest mot en femení.

<<Món girat>>, el <<Transport marítim>>, l'<<Enterrament>>, i la <<Cerimònia del Sacrifici>>. Aquests dos darrers rituals seran les pràctiques més esteses a la cultura Mochica i, molt probablement, la <<Cerimònia del Sacrifici>> va ser el centre del seu calendari litúrgic (Castillo i Holmquist 2000, extret de Castillo, 2007: 4).

Castillo diu que les Sacerdotesses són encarnacions de divinitats, així la sacerdotessa esdevindria la figura principal en aquestes representacions. L'arqueòloga peruana Ulla Holmquist destaca que la sacerdotessa va tenir una importància creixent a les acaballes del període Mochica degut que era representada de manera freqüent que no pas altres divinitats (Castillo, 2007: 2 – 3).

A continuació s'explica les representacions iconogràfiques en ceràmica de tipus “botella de asa estribo” de línia fina abans esmentades, i l'associació d'aquestes amb les dones i el seu paper com a sacerdotesses.

LA REBEL·LIÓ DELS OBJECTES O MÓN GIRAT

La <<Rebel·lió dels objectes>> és una escena representada en línia fina en ceràmica de tipus “botella de asa estribo”. Aquesta representació mostra objectes amb atributs antropomorfs en acció de lluita contra els éssers humans (Castillo i Holmquist 2000, extret de Castillo, 2006: 8). La investigadora Hocquenghem va explicar que l'ordre es va restablir gràcies a l'acció de control del “avantpassat radiant” i dels seus súbdits, guerres i personatges mítics zoomorfs que van capturant els “objectes rebels” i també a l'avantpassat mític femení (Hocquenghem, 1989: 142). El fet que l'avantpassat mític femení també fos capturat respon a què va ser ella la que va provocar aquesta rebel·lió? Pel que he entès al que escriu Hocquenghem la resposta és que sí.

Tanmateix, Karim Ruiz destaca el paper important de la dona com a sacerdotessa, que és l'encarregada de tornar l'ordre a les coses a través dels futurs sacrificis que es duren a terme per a que tot torni a la normalitat (Ruiz, 2013: 193).

L'ENTERRAMENT

A l'<<Enterrament>> s'aprecia una cohort de dones que estarien vinculades amb la sacerdotessa pels seus atributs. Aquí la sacerdotessa apareix entregant ofrenes a una divinitat, d'aquesta manera destaca sobre les altres dones (Ruiz, 2013: 194).

Les escenes d'enterrament de la Sacerdotessa Mochica corresponen a les trobades a la tomba de M-U41, ja que va ser enterrada amb una cohort de dones que la van acompanyar (Castillo i Rengifo, 2009: 25).

EL TRANSPORT MARÍTIM

Hocquenghem apunta que les dades iconogràfiques sobre les escenes de navegació i pesca representen un acte sagrat i no profà, senyala que molt possiblement va correspondre a un mite o algun tipus de ritual sagrat. Hocquenghem els descriu així, <<avantpassats i celebrants transporten a través de l'oceà un carregament d'ofrenes, atuells, gerres, fruites, fusta i presoners, dels quals alguns han estat sacrificats i altres enfrontat a forces marines>> (Hocquenghem, 1989: 127).

Des de 1987, Hocquenghem intentava defensar la feminitat de la figura central a l'embarcació i la seva relació amb la Lluna, degut que els “caballitos de totora” prenien aquesta forma (Hocquenghem, 1989: 127). En definitiva, el <<Transport marítim>> és la representació de la sacerdotessa viatjant mar endins sobre un “caballito de totora”, que pren forma de lluna, cosa que s'associa al món de la nit. La representació en si és el viatge virtual de la sacerdotessa a les illes properes (Ruiz, 2013: 194).

LA CERIMÒNIA DEL SACRIFICI

A la representació de la <<cerimònia del sacrifici>> es pot observar com una serp divideix els dos mons, el diví i el terrenal. En ambdós apareix la dona (Ruiz, 2013: 183 – 184) com a element que articula els dos mons, ja que al món terrenal pren la sang dels presoners que després serà oferta a la figura principal en el món diví (figura 8).

La Sacerdotessa correspon a les figures més importants del panteó Mochica, en aquesta representació Donnan va identificar la sacerdotessa amb el personatge “C”¹⁵ (Donnan 1975, extret de Castillo i Rengifo, 2009: 25).

¹⁵ Pel que respecta l'escena de la <<Cerimònia del Sacrifici>>, està explicat més avall, a l'apartat de *La Senyora de Cao a les representacions de la iconografia Mochica*. En aquest apartat també s'explica la identificació dels personatges de la representació (A – B – C – D).

2.4 ELS DIFERENTS ROLS PRODUCTIUS DE LA DONA MOCHICA A TRAVÉS DELS VESTIGIS ARQUEOLÒGICS A SAN JOSÉ DE MORO

Una de les zones més destacades pels seus enterraments és San José de Moro, que se li ha atorgat condició de necròpolis i de centre cerimonial de llarga ocupació (Castillo i Rengifo, 2009: 5). El investigador Karim Ruiz afirma que San José de Moro no hauria tingut una població permanent, sinó que hauria estat un centre religiós i ritual on van ser enterrats personatges destacats de les elits socials (Ruíz, 2013: 217). Tanmateix, aquesta idea contrasta amb el fet que no només s'han trobat càmeres funeràries que evidencien que van ser de personatges poderosos, sinó que també s'han trobat altres tipus d'enterrament a la zona. Així doncs, tot i haver trobat enterraments relacionats amb activitats de rituals cerimonials, crec que no es pot descartar el fet que a San José de Moro hagi habitat població no relacionada directament amb els rituals cerimonials. Això es degut que no s'han excavat zones menys “importantes” a nivell material, és a dir, enterraments pobres.

En aquesta línia, a partir del tipus d'enterrament, Castillo i Rengifo han fet una classificació que ens indica els diferents rols productius dels personatges que s'han anat identificant a San José de Moro (Castillo i Rengifo, 2009: 9 – 11).

Pel que fa el enterraments que no pertanyen a membres de les elits trobades a San José de Moro, podem destacar aquells que pertanyen a dones productores de béns materials, com per exemple la tomba de la teixidora o el de les productores de chicha¹⁶, i de serveis, com els que oferien les xamans o “curanderas”. Aquestes interpretacions derivades de la tipologia de l'enterrament ens proporcionen idees del que aquestes dones van produir i com es reflecteix al seu aixovar. Alguns exemples són:¹⁷

PRODUCTORES DE CHICHA

Es va trobar a San José de Moro un enterrament en fossa que corresponia amb les classes baixes i que pertanyia a dones del període Mochica Tardà. Aquestes dones estaven enterrades a un àrea de producció de chicha. Així doncs, es pot associar el

¹⁶ Chicha: beguda alcohòlica que s'obté a partir de la fermentació del blat de moro.

¹⁷ Cal dir que als exemples que es mostren a continuació no he pogut aconseguir trobar la cronologia exacta.

gènere d'aquestes persones amb la producció de la chicha com a exclusiva d'aquesta? Donley y Rengifo creuen que si (Donley 2008, Rengifo et al. 2008, extret de Castillo i Rengifo, 2009: 9 – 10).

Tot i que no forma part del nostre espai d'estudi a nivell cronològic, cal destacar que al període Transicional de San José de Moro s'han trobat tombes interessants pel que respecte el paper de la dona. Aquí sota esmentaré breument l'associació d'aquestes tombes amb les activitats femenines.

XAMANS O “CURANDERAS”

Les ofrenes de la tomba M-U12121 de PASJM¹⁸ indiquen que es tracta possiblement de xamans o “curanderas”. Aquestes dones van ser trobades amb objectes com collars, ceràmica en miniatura, amulets, morters de pedra, pedres per moldre, cranis humans, entre d'altres (Rengifo 2006, extret de Castillo i Rengifo, 2009: 11).

TEIXIDORES

A la tomba M-U1316 de PASJM pertany a una jove que estava associada a la preparació de tèxtils, els principals indicadors van ser agulles de coure i plata, torniquets, culleretes, fusos fins burinats, pigments minerals, entre d'altres. (Rengifo 2006, extret de Castillo i Rengifo, 2009: 11)

ARTESANES

La tomba M-U1403 de PASJM albergava una dona que possiblement s'encarregava de tallar quenas¹⁹ d'os, ja que s'ha trobat punxons, allisadors, flautes d'os acabades i altres en construcció (Rengifo 2007, extret de Castillo i Rengifo, 2009: 11).

Pel que respecte els individus enterrats en càmeres funeràries amb elements de luxe com ceràmiques d'alta qualitat, ornaments d'or, plata i coure daurat, tocats de ploma, vestimentes de cotó, etc. fa que se'ls relacioni amb governants –Senyors, Senyores–, i personatges encarregats dels rituals –Sacerdots i Sacerdotesses, Decapitadors i Divinitats– (Castillo i Rengifo, 2009: 11).

¹⁸ PASJM: Programa Arqueológico San José de Moro

¹⁹ Quena: instrument de vent que guarda característiques similars a una flauta. Fins aleshores, les evidències més antigues les trobem a la ceràmica Mochica.

2.5 EL CAS DE LA SENYORA DE CAO

L'any 2005²⁰ es va descobrir la mòmia de la Senyora de Cao, una dona que va pertànyer a l'elit més alta dins la cultura Mochica. La troballa d'una dona d'alt estatus, que presenta insígnies de poder, representa un canvi en el pensament sobre els Mochica. La Senyora de Cao ha fet replantejar els estudiosos de la cultura Mochica sobre els patrons que regien la societat pel que respecte el poder de les dones.

L'arqueòleg Régulo Franco i l'antropòleg John Verano estableixen que la mort de la Senyora de Cao es va produir a causa de l'eclàmpsia²¹, poc després que donés a llum. Mesurava 1,48 m d'alçada i estaria al voltant dels 25 anys d'edat quan va morir (Franco, 2012: 97; Vásquez et. al., 2013: 8).

2.5.1 L'ESPAI GEOGRÀFIC – TEMPORAL DE LA SENYORA DE CAO

El Complejo Arqueológico El Brujo es troba ubicat a la vall de Chicama, prop el poble de Magdalena de Cao, a 60 km al nord-oest de la ciutat de Trujillo. Les Huacas de El Brujo se situen a la vessant dreta del riu Chicama (Franco, 2012: 77).

Aquesta zona va viure diferents moments ocupacionals. Entre el 200 d. C i el 800 d. C al Complex El Brujo es va desenvolupar la cultura Mochica (Franco, 2012: 79). Les infraestructures destacades d'aquesta fase d'ocupació són Huaca Cao Viejo i Huaca Cortada o Huaca El Brujo.

²⁰ A propòsit de la descoberta de la Senyora de Cao, he trobat moltes divergències en les dates que senyalen la seva troballa. Per exemple, Karim Ruíz senyala que va ser trobada al 2004, data en la que Castillo va detectar un enterrament important. Al web oficial del "Proyecto El Brujo" apareix com a data de descobriment l'any 2006, que és l'any en que es va donar a conèixer. Tanmateix, al mateix web trobem el "Boletín Informativo de la Fundación Wiese para la difusión de actividades desarrolladas en el Proyecto Arqueológico Complejo el Brujo (PACEB). Año 1. Edición N° 1. Abril, 2014.", on s'indica que la Senyora de Cao va ser descoberta al 2005, any en què per primera vegada es va veure la Senyora de Cao. Finalment he decidit fer servir la darrera data, ja que em sembla la més adient.

²¹ Eclàmpsia: malaltia de caràcter convulsiu, que sol afectar els nens i les dones embarassades, o que acaben de parir. Ataca amb febres, i també afecta amb la pèrdua de facultats sensitives i intel·lectuals (Diccionario de la Real Academia de la lengua Española. DRAE).

A la Huaca de Cao Viejo va aparèixer la Senyora de Cao. Aquesta *huaca* presenta diverses etapes de construcció que van des del període Mochica Primerenc fins el Mochica Tardà. Cal dir que les diferents fases de construcció corresponen als “enterraments rituals”²², realitzats a partir dels canvis climatològics provocats pel fenomen de El Niño (Franco, 2012: 85).

Régulo Franco i altres arqueòlegs que estudien Huaca Cao Viejo van enumerar les diferents fases de construcció des de la Fase A –la darrera fase– fins la G –la més antiga–²³ (Quilter et al., 2012: 102). El moment de l’enterrament de la Senyora de Cao s’ha datat estratigràficament a la construcció Fase F. Tanmateix les dates associades a aquesta dona oscil·len entre la fase D i la Fase F (Quilter et al., 2012: 112). En definitiva, s’estima que la Senyora de Cao va viure a principis del Mochica Primerenc, entre els segles III i IV de la nostra era (Franco, 2012: 78).

LA “CAPITALITAT” DE EL BRUJO

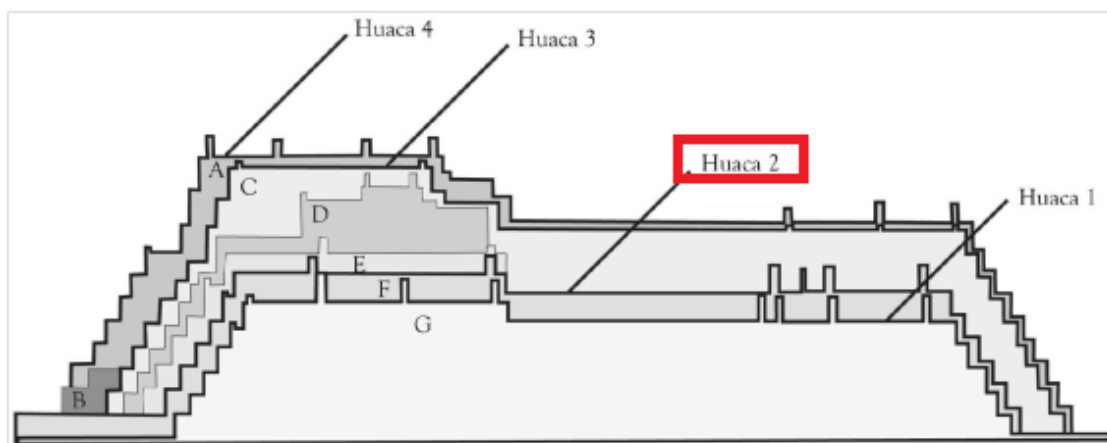
Régulo Franco deixa clar que encara no se sap amb certesa el tipus d’organització sociopolítica amb el que governaven els Mochica. Tanmateix, destaca que, si tenim en compte la proposta que cada vall va tenir un centre aglutinador de poder, El Brujo va ser <<la capital religiosa>> de la vall de Chicama, va ser un centre de peregrinació. Aquest lloc va ser un centre de poder religiós i així es veu reflectit a la seva arquitectura, que

²² Les diferents fases construïdes a Huaca Cao Viejo corresponen a un “enterrament ritual”, és a dir, a cicles de renovació arquitectònica. Després de cada crisi climàtica provocada pel fenomen de El Niño, que provocava grans desastres a la agricultura i com a conseqüència a la consciència social, s’havia de regenerar totes les creences religioses. En aquest sentit, es tornava a restablir l’ordre a través de la reconstrucció dels temples i també a través de rituals. Moltes activitats cerimonials estan relacionades amb el desenterrament de tombes de personatges que van pertànyer a les jerarquies més altes, també estava relacionada amb cremes rituals, sacrificis humans, enterraments d’ofrenes, entre d’altres. (Franco, 2012: 85)

²³ Els arqueòlegs han determinat que Huaca Cao Viejo conté set fases de construcció. S’ha associat cadascuna d’aquestes fases a moments en que van succeir esdeveniments importants per a la societat Mochica. Les distintes fases s’han enumerat des de l’A fins la G, tanmateix les fases A, C, F i G van constituir una remodelació total, les altres només van significar una reconstrucció parcial de la *huaca*. Tenint en compte les reconstruccions totals, s’estableixen quatre huacas (Mujica Barreda 2007:102, extret de Quilter et al., 2012: 102). A aquest treball s’ha pres la numeració que van fer Quilter et al. : Huaca 1 correspondria a la fase G (200 d.C), Huaca 2 a la fase F (350 d. C), Huaca 3 a la fase C (450 – 550 d.C), Huaca 4 a la fase A (650 d.C). Cal dir, que les fases E i D corresponen també a la Huaca 2 (Quilter et al., 2012: 102) (Documental Dama de Cao) (figura 5).

evidència que va ser un espai cerimonial durant l'ocupació Mochica. En definitiva, El Brujo va centralitzar el poder teocràtic i va controlar els assentaments de la vall de Chicama, que eren els que l'envoltaven (Franco, 2012: 79 i 83).

El Brujo, com a centre aglutinador de la vall de Chicama, va tenir una autoritat màxima que tenia el poder de governar. Aquest personatge governant <<va adquirir un caràcter semidiví>>, en aquest sentit va congregar tota una sèrie de poders a la seva persona, sobretot destaca el poder religiós en el que basaria i legitimaria el seu poder. Tota aquesta ideologia es veu plasmada a la iconografia, als tèxtils i a les representacions murals dels temples, que legitimaria aquesta <<organització mític – religiosa>>. D'aquesta manera, aquest personatge principal controlava que el món Mochica a la vall de Chicama marxés de forma correcta (Franco, 2012: 82 – 83).

5. Fases de construcció a la Huaca Cao Viejo (Quilter et al., 2012: 119). Marcat en vermell la Huaca 2 identificat amb la fase de construcció F, corresponent amb l'estratigrafia de l'enterrament de la Senyora de Cao.

2.5.2 L'ENTERRAMENT DE LA SENYORA DE CAO

El recinte mausoleu de la Senyora de Cao s'ha associat al segon edifici primerenc (construcció Fase F) que es coneix fins aleshores (figura 5). La seva cambra funerària correspon a un recinte cerimonial de 275 m² de superfície, localitzat a la cantonada nord-oest de la plataforma superior de la Huaca de Cao Viejo (Franco, 2012: 90). La situació geogràfica de la Huaca de Cao Viejo, ubicada sobre una plataforma geològica natural, va permetre la conservació de la tomba de la governant Mochica, que va ser trobada en perfecte estat de conservació (*La Dama de Cao* (Documental), National Geographic, 2012).

A més de trobar la tomba de la Senyora de Cao també es va descobrir més enterraments, que corresponien a tres esquelets d'homes. Cal destacar que de tots els sepulcres, el de la Senyora de Cao és el que es va trobar a més profunditat, ja que va ser inhumada a dos metres de profunditat (Franco et al, 2005; Williams 2006, extret de Quilter et al.; 2012: 102). És per aquest motiu i per la riquesa del seu enterrament que és el personatge central d'aquest enterrament.

La importància de la Senyora de Cao es fa evident en veure el seu tipus d'enterrament, el seu aixovar i les ofrenes humanes que se li van fer. A partir d'aquí, cal explicar el cosmos que va rodejar la Senyora de Cao per entendre com es reflexa aquest món als objectes amb els que va ser enterrada. Cal dir que és important l'aixovar amb el que va ser trobada, ja que aquests són testimonis muts de les activitats que va realitzar en vida la Senyora de Cao.

CAMBRA FUNERÀRIA DE LA SENYORA DE CAO

El món en el que va viure la Senyora de Cao es fa visible al recinte on va ser enterrada. El seu mausoleu presenta murals policromats que ens mostren la dualitat del món Mochica, la seva cultura ideològica.

La paret sud, que envolta el recinte de la inhumació, presenta motius de peix life i de peixos rajada, d'aquesta manera s'evidencia la dualitat existent a la regió, ja que els life són peixos d'aigua dolça i els rajada d'aigua salada. D'aquestes representacions destaquen els colors vermell, blanc, negre, blau i rosa. La paret nord mostra una arquitectura diferent, acabada en forma de merlets i escalonada. Les representacions que apareixen aquí són "Animals Lunars" que estan separats per un forat en forma de triangle. Régulo Franco precisa que aquesta representació mostra l'enfrontament entre dos animals lunars (Franco, 2012: 90 i 91).

La paret oest no ha arribat als nostres dies. Tanmateix, la paret est exhibeix representacions de peixos "en moviment", uns van cap a la part superior de la paret i altres van cap a la part inferior. El fet que el moviment es produeixi en sentit contrari mostra la dualitat Mochica, així aquests frisos podrien extrapolar-se al <<món de dalt i baix, superior i inferior, mar i terra>> (Franco, 2012: 91). Un altre cop se'ns mostra la dualitat món Mochica.

Dins d'aquesta càmera hi ha un petit recinte quadrat que es troba a una cantonada del mausoleu. El mural oest d'aquest recinte mostra figures zoomorfes pertanyents a l' "animal lunar" o "dragó Recuay", aquest ser mitològic estava directament relacionat amb l'inframón o món dels morts. Al mural frontal del recinte cantoner apareix un personatge "sobrenatural amb trets felins" que encara no s'ha desxifrat quin paper podia tenir dins la religió Mochica. Es tracta d'un personatge que porta dos còndors, un a sobre de cada mà, i a l'alçada de la cintura duu unes serps. Del cap li surten una mena d'ornaments que tenen forma allargada però que acaben en forma d'espiral. Régulo Franco pensa que es pot tractar d'una divinitat associada al món dels avantpassats (Franco, 2012: 90 i 91).

Al terra del recinte es van trobar ceràmiques mig enterrades, les quals marcaven el lloc d'enterrament dels diferents cossos inhumats. L'enterrament principal corresponia a la Senyora de Cao i estava marcat per una ceràmica que mostrava el retrat d'un mussol (*La Dama de Cao* (Documental), National Geographic, 2012).

2.5.3 L'AIXOVAR DE LA SENYORA DE CAO

El fardell funerari pesava uns 120 kg i mostrava una cara cosida amb fibra vegetal a l'embolcall (Vásquez et. al.; 2013: 8). La mòmia de la Senyora de Cao estava embolicada amb mantells de fibra separats per cotó que anaven cobrint els ornaments amb els que va ser enterrada. Es tracta d'una mòmia natural, és a dir, que no es va dur a terme cap procés que busqués aquest tipus de conservació (*La Dama de Cao* (Documental), National Geographic, 2012).

Les seves pertinències es van trobar dins el fardell funerari. La Senyora de Cao al seu aixovar presenta veritables insígnies de poder com són les dues porres i les quatre corones. Pel que respecte les porres són similars a les que es van trobar a l'enterrament del Senyor de Sipán, a Lambayeque (Franco, 2012: 96). D'aquesta manera, es pot comparar l'ostentació de poder que representa aquest objecte, donant-li un estatus de governant als individus que les porten. A més, cal destacar que aquestes persones eren enterrades amb les pertinències que van posseir en vida. Així doncs, la troballa denota que les dues porres i el seu respectiu significat de poder van pertànyer a la Senyora de Cao. En definitiva, és la primera dona governant que es troba al període Mochica, esperem que es trobin moltes més per tal de comparar millor el veritable paper de la dona dins la societat Mochica.

Els altres elements que denotarien aquesta autoritat són les quatre corones o diademes que van ser recuperades. Régulo Franco deixa clar que només una de les corones va pertànyer a la Senyora de Cao i que possiblement les altres tres van ser donacions d'altres governants veïns (*La Dama de Cao* (Documental), National Geographic, 2012). El fet que li haguessin ofert més corones a l'hora del seu enterrament denota la importància que va tenir aquesta dona, no només per a la seva vall, sinó per a altres poblacions veïnes governades per altres mandataris. Pot ser que la Senyora de Cao hagués aglutinat més poder del que es pensa? Encara sembla que és molt aviat per donar per vàlida aquesta proposta.

Entre el seu aixovar també trobem ornaments com orelleres, narigueres i 15 collars, fets d'or, plata i coure daurat amb incrustacions de pedres semiprecioses, que mostren el gran desenvolupament tecnològic de la cultura Mochica. El fet que aquests objectes estiguessin elaborats en or i plata, mostra la dualitat del món Mochica. Entre els objectes més rellevants estan les narigueres, per representar un <<símbol destacat entre la vestimenta dels nobles i senyors que permetia mostrar inexpressius els governants>> (Franco, 2012: 212). Aquesta inexpressivitat possiblement marcava el seu caràcter diví i els allunyava de la resta del poble, degut que no els hi permetia mostrar expressions humanes com per exemple el somriure. Aquestes narigueres contenen representacions de la cosmovisió de la Senyora de Cao com per exemple l'animal lunar, *Ai-Apaec* o el "Decapitador" (figura 6), serps bicèfales, els presoners, figures lunars i estel·lars, entre d'altres (Franco, 2012: 93).

Així mateix, va aparèixer al seu aixovar 23 estòliques fetes de fusta folrades amb làmines de coure daurat. Aquestes exhibeixen ornaments de figures antropomorfes i d'aus. Cal dir, que les estòliques eren una mena d'armes o propulsors que podien llençar fletxes a més de 70 metres de distància, i eren utilitzats als combats rituals i a la caça de cérvols. Era la primera vegada que es trobava aquest tipus de aixovar a l'enterrament d'una dona (Franco, 2012: 93; *La Dama de Cao* (Documental), National Geographic, 2012). Aquest fet posa de manifest el poder d'aquesta dona i elimina l'exclusivitat de realitzar i encapçalar aquest tipus d'activitats que, fins aleshores, estava reservada pels homes.

El seu aixovar també revela utensilis de filar i cosir. La Senyora de Cao va ser enterrada amb 64 fusos de fusta, sis agulles d'or, una agulla de coure i cotó verge (Franco, 2012: 92 i 93; *La Dama de Cao* (Documental), National Geographic, 2012). Les troballes relacionades amb les activitats tèxtils ens indiquen que la Senyora de Cao també practicava l'art tèxtil (Vásquez et. al., 2013: 9).

També li pertanyien quatre vestits, un bordat amb motius de peixos life i altre pintat amb ones marines, aquests van ser extrets en perfecte estat de conservació, però els altres dos no van ser trobats en bones condicions (Franco, 2012: 92 i 93; *La Dama de Cao* (Documental), National Geographic, 2012).

6. Nariguera trobada entre l'aixovar de la Senyora de Cao (extret de Tesoros Preincas de la Cultura Mochica. P. 212).

2.5.4 LES OFRENES DE LA SENYORA DE CAO

OFRENES CERÀMIQUES

Se li va fer moltes ofrenes de ceràmica. Al costat sud i est del seu cos es va col·locar ceràmica simple amb motius de ratpenats i felins. Entre totes destacava una peça de ceràmica tipus “botella de asa estribo” feta amb argila caolí²⁴, que corresponia a la fase Mochica I, i contenia la representació d’una escena de curació. Régulo Franco proposa que potser aquesta escena es tractés d’un episodi de la vida de la Senyora de Cao, qui apareixeria durant la seva infantesa en braços de la seva mare i que estaria sent atesa per una “curandera” o xaman. El fet que aquesta vaixella fos més antiga que el moment en que va ser enterrada la Senyora de Cao és el que ha fet pensar a Régulo Franco que es tractés d’una representació de la mateixa governant (Franco, 2012: 94 i *La Dama de Cao* (Documental), National Geographic, 2012).

També va ser trobada una ceràmica escultura, on apareix un personatge assegut creuant les cames. Aquesta escultura també seria anterior a l’enterrament de la Senyora de Cao, de la mateixa manera Régulo Franco ha proposat que possiblement es tractés d’un familiar seu (Franco, 2012: 94).

OFRENES HUMANES

La Senyora de Cao no va emprendre el seu viatge a l’altre món ella sola, sinó que, com era propi del seu estatus, va ser acompanya per altres individus en la seva travessia. D’aquesta manera, s’han trobat sis cossos més.

Dins la tomba de la Senyora de Cao, juntament amb les ofrenes de ceràmica, va ser trobada una jove adolescent que va ser estrangulada amb la finalitat que acompanyés a la Senyora de Cao en el seu viatge a l’altre món (Franco, 2012: 94).

En les altres fosses s’ha trobat més cossos. L’anomenat “guardià” s’ha localitzat al costat sud del recinte, es tracta de l’esquelet d’un adolescent que va ser trobat en un forat petit. El seu nom es degut a la semblança que manté aquest enterrament amb el “guardià del Senyor de Sipán” (Franco, 2012: 94). Evidentment, aquest individu va ser sacrificat amb la finalitat de protegir la cambra funerària de la Senyora de Cao.

²⁴ Caolí: tipus d’argila blanca, compost de material molt pur.

Quatre cossos més van ser trobats en tres fosses fetes al peu del mural de peixos life. Cada fossa contenia un individu masculí, però un d'ells a més d'un cos d'home presentava les restes d'una adolescent que mostrava signes d'estrangulació (Franco, 2012: 94). Per tant, d'aquests tres individus masculins el principal va ser el que presentava l'adolescent sacrificada. De la seva tomba també es va recuperar ceràmica escultòrica tipus Mochica I. Aquest individu s'ha identificat com a sacerdot degut el seu aixovar, també s'ha descobert que va patir una mort per infermetat i no per sacrifici. Gràcies a la iconografia s'ha pogut identificar que el seu abillament corresponia a un ritual cerimonial de la pluja, on tenia participació consumint coca (Franco, 2012: 95).

Localitzat al costat est del sacerdot, les restes de l'individu mostren que també es tracta d'un oficiant que va ser sacrificat per estrangulació. Pel seu aixovar es pot determinar que es tracta d'un oficiant de menor rang que el que va posseir el sacerdot. Al costat oest del sacerdot s'ha trobat un individu identificat com a pescador, que va ser sacrificat per acompanyar el sacerdot (Franco, 2012: 96 i *La Dama de Cao* (Documental), National Geographic, 2012).

2.5.5 LES REPRESENTACIONS CORPORALS: ELS TATUATGES DE LA SENYORA DE CAO

La mòmia de la Senyora de Cao portava tatuatges de pigment natural d'òxid de ferro fets amb agulles metàl·liques. Els tatuatges van ser realitzats als avantbraços, les mans i els dits dels peus (figura 7). Régulo Franco destaca sobretot els tatuatges dels avantbraços i les mans perquè aquí apareixen <<dibuixos de gran valor simbòlic>>. Aquestes representacions són de serps en moviment, aranyes, rajades, animal lunar, línies dobles i signes geomètrics (Franco, 2012: 93).

Els tatuatges només el portaven les persones que pertanyien a l'estatus més alt de la societat Mochica, i aquests donen poders sobrenaturals. Els “curanderos” i “curanderes” estaven ben reconeguts dins la cultura Mochica, i potser la Senyora de Cao hagués estat una de les “curanderes” més prestigioses, i només hauria atès les classes més altes.

A través del seus tatuatges es pot veure que a més de tenir poder polític, també va tenir poders sobrenaturals, és a dir, poders sobrenaturals per poder <<llegir el cel, predir els canvis climàtics>> i molt probablement per efectuar curacions (Franco, 2012: 97).

Pel que respecte els dibuixos, els especialistes senyalen que els tatuatges de serps i aranyes representen la fertilitat de la terra i l'aigua, també assenyalen que pot haver tingut un caràcter ritual (Vásquez et. al., 2013: 6). El jaguar fa referència a l'animal lunar. Les figures geomètriques corresponen a <<activitats altament espirituals>>, que estarien directament relacionades amb el poder polític i religiós (Vásquez et. al., 2013: 9).

Aquests animals representen una <<forta càrrega simbòlica>>, ja que representen el nexse entre el món terrenal i el món de les divinitats. Aquestes representacions simbòliques en forma de tatuatge serien la font de poder per a desenvolupar les activitats de “curanderismo” (Vásquez et. al.; 2013: 9).

A una ceràmica pertanyent a la fase Mochica III apareix una escena de “curanderisme”, on la curandera porta tatuatges de serps als seus avantbraços. L'acció que reflexa aquesta ceràmica és la de la curandera imposant les seves mans sobre la dona (Vásquez et. al.; 2013:9), això mostra el poder que li era conferit per curar.

Finalment, cal dir que s'ha suggerit que les dones eren les que realitzaven els tatuatges, però això no queda del tot comprovat (Vásquez et. al.; 2013: 6).

7. Tatuatges de la Senyora de Cao (extret de Vásquez et al., 2013: 11)

2.5.6 LA SENYORA DE CAO A LES REPRESENTACIONS ICONOGRÀFIQUES MOCHICA

A una ceràmica de línia fina de tipus “botella de asa estribo” apareix l’escena que s’ha anomenat <<Cerimònia de Sacrifici>>. Aquesta correspon a l’estil Mochica IV, que es van produir durant el període Mochica Tardà, i la Senyora de Cao pertany al Mochica Primerenc (Vásquez et al., 2013: 9; Franco, 2012: 96 – 97).

Com s’ha explicat més amunt, l’escena mostra l’acció d’entrega de la copa plena de sang dels individus que prèviament han estat sacrificats. Qui rep la copa representa que és un ser semidiví que ha de beure la sang. A la <<Cerimònia de Sacrifici>> intervenen quatre personatges que han estat nomenats amb lletres (figura 8). En un principi es creia que les representacions es tractaven de figures mítiques, però poc a poc s’han anat identificant els personatges que apareixen a aquesta escena. Així doncs, el personatge “A” correspon al Señor de Sipán, el personatge “B” al sacerdot Búho²⁵, el personatge “C” s’associa a la Sacerdotessa trobada a de San José de Moro, i finalment el personatge “D” correspondria a la Senyora de Cao (Franco, 2012: 96 – 97).

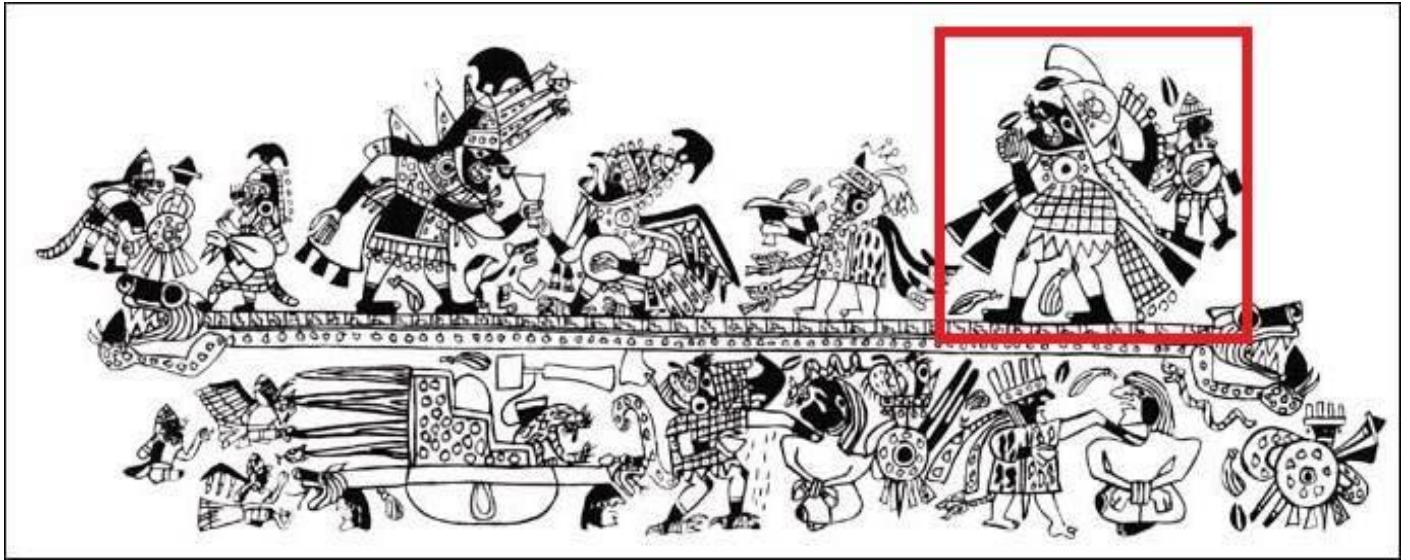
Tot i que abans s’ha esmentat la diferència en la cronologia entre la ceràmica on apareix la <<Cerimònia de Sacrifici>> i la Senyora de Cao, els atributs de la Senyora de Cao corresponen amb les del personatge “D”. Les insígnies de poder que presenta la Senyora de Cao són la corona, la diadema en forma de V, les orelleres, la nariguera i la porra. Aquests elements, com abans s’ha dit, denoten el poder que va tenir la Senyora de Cao (Franco, 2012: 96 – 97; Vásquez et al., 2013: 8).

La participació de la Senyora de Cao als rituals de sacrificis no se sap amb certesa fins a quin grau van arribar. Tanmateix, algunes representacions relacionades amb la cerimònia de sacrifici ens indiquen que va tenir un paper destacat. En aquestes es veu com el personatge “D” rep la copa amb la sang dels sacrificats (Vásquez et al., 2013: 9). Així doncs, es pot dir que la Senyora de Cao molt probablement va encapçalar la cerimònia de sacrifici quan va ser governant.

Makowski proposa que per determinar la deïtat suprema s’ha de tenir en compte que el personatge presidís una escena de sacrifici de sang i que rebí la copa amb la sang

²⁵ El Sacerdot Buho va ser trobat a Sipán, Lambayeque, al igual que el Senyor de Sipán (Franco, 2012: 97).

dels guerrers sacrificats, portar una indumentària d'acord amb el seu estatus, tenir forma humana, i posseir un cohort d'éssers antropomorfs i zoomorfs (Makowski, 2003: 373). En aquest sentit la Senyora de Cao, presenta aquestes característiques, tot i que la <<Cerimònia de Sacrifici>> no apareix ella rebent la copa, en altres si que ho farà.

8. Escena de <<Cerimònia de Sacrifici>>. (figura 100, extret de Hocquenghem, 1989)

COMENTARIS FINALS

Aquest treball presenta, de manera preliminar, la importància de les dones en la cultura Mochica, fent èmfasi al paper de les Sacerdotesses de San José de Moro i de la Senyora de Cao.

M'interessava el tema perquè crec que és fonamental conèixer el veritable paper que van desenvolupar les dones a la cultura Mochica. L'estudi detallat determinarà si les relacions de poder a les societats prehistòriques estaven determinades pel gènere o per l'estatus social. Així doncs, aquest treball naixia de la pregunta si el cas de la Senyora de Cao va ser una conjuntura puntual o si, pel contrari, es troben indicis que les dones van ocupar llocs de poder de manera més generalitzada del que es pensava fins aleshores.

L'anàlisi de la cultura material ens permet l'apropament a l'estudi de la societat Mochica. A partir de la perspectiva arqueològica i de l'anàlisi de l'iconogràfica es podrà establir un millor coneixement del món Mochica.

En aquest sentit, cal dir que és important el fet que la societat Mochica tenia com a característica singular fer visible els rols productius dels individus en el moment de l'enterrament. Així doncs, l'anàlisi de la cultura funerària ens permet poder conèixer els papers que van desenvolupar en vida els individus enterrats.

D'aquesta manera, en primera instància cal destacar que els enterraments que s'han vist presenten uns patrons funeraris que responien a un caràcter purament estamental, és a dir, aquestes personalitats van gaudir d'una inhumació fastuosa degut el seu estatus social, sense diferenciació de gènere. Així, per exemple, l'enterrament de la Senyora de Cao presenta gran fastuositat degut el seu poder, al igual que l'enterrament del Senyor de Sipán. Ambdós van ostentar un poder polític i religiós.

En segon lloc, s'ha de dir que els enterraments mostren una relació estreta amb la funció d'un determinat personatge. En el cas de les Sacerdotesses es veu com aquestes ostentaven un paper important dins les cerimònies rituals Mochica. El cas de la Senyora de Cao és més especial, ja que en la seva persona va congregar molts poders, així va ser governant, sacerdotessa i curandera. Aquesta darrera característica només la faria servir

amb les elits més altes. A més, va aglutinar funcions com participar en combats rituals i de caça ritual de cérvols.

En referència les representacions iconogràfiques, cal dir que les Sacerdotesses apareixen àmpliament representades en la cultura material Mochica. També destacar que l'aixovar de la Senyora de Cao ha determinat que guarda correspondència amb el personatge "D" de l'escena de Sacrifici. Aquesta relació ha senyalat que la <<Senyora de Cao va ser un personatge semidiví que va ostentar el poder polític i religiós a la vall de Chicama>> (Vásquez et al., 2013: 9).

Respecte la primera hipòtesi on es plantejava si la Senyora de Cao era un cas puntual o si el fet que les dones hagin arribat al poder va ser una cosa normal, s'ha de dir que no s'han trobat més enterraments de dones governants fins hores d'ara. Tanmateix he pensat que és molt possible que s'hagi donat més casos i que no va ser un cas aïllat. Proposo aquesta idea fixant-me en els cassos de les Sacerdotesses de San José de Moro, que es tracta de moltes dones que van tenir poder dins el seu alt estatus social, així doncs, és molt probable que hagin hagut més dones governants i esperem que comencin a veure la llum.

Pel que respecte la segona proposta d'hipòtesi era intentar saber com van arribar a ostentar poder polític i religiós la Senyora de Cao i les Sacerdotesses de San José de Moro. Tot apunta que es tracta d'un sistema de transmissió de poders. És evident pensar així degut que fins aleshores és coneix que la cultura Mochica va ser una societat fortament jerarquitzada, amb poques possibilitats de moviment entre les diferents classes socials.

Per altre banda, cal tenir en compte una sèrie de qüestions que sorgeixen a partir de les lectures de la bibliografia. Sense qüestionar una gran autoritat de l'arqueologia peruana com és Luis Jaime Castillo, determina que la Sacerdotessa jove presentava un aixovar pobre, ja que no va poder adquirir més degut la seva curta existència. Tanmateix l'enterrament de la Sacerdotessa nena presenta aixovar no tant fastuós, però sí que en és considerable per a la seva edat. Així doncs, es pot creure que no es tracta només de l'acumulació en vida, que també està clar que es va donar, sinó de la posició de la família d'on provenia aquesta persona.

Resulta interessant les dades que destaquen Castillo i Rengifo, que apunten que la costa nord del Perú va estar plena de relats i documents sobre dones que van ostentar molt poder, fins i tot més que els seus homònims masculins (Castillo i Rengifo, 2009: 27). També és curiós destacar la importància que prenen les Sacerdotesses durant el període Transicional, després del col·lapse de la societat Mochica, sembla ser que aquestes sobreviuen a la caiguda de la cultura i agafen més protagonisme. Això és un indicatiu que les dones prenien el poder en temps de crisi? No tinc autoritat per respondre aquesta pregunta, només puc apuntar que seria un interessant tema d'estudi.

Destacar també que seria interessant treballar sobre la temàtica de les “mujeres gallinazo”. Aquestes apareixen representades a la iconografia Mochica i sembla que la seva funció va ser el de donar assossec a les persones que serien sacrificades. Aquest tema no ha estat tractat en aquest treball per manca de temps i recursos d'informació.

Per acabar, dir que ha estat un treball d'iniciació a la investigació sobre el paper de les dones a la cultura Mochica. La meva aportació ha estat recollir la informació fragmentada a diverses publicacions, per així poder aconseguir una aproximació a la temàtica de dones i poder de l'elit Mochica.

Finalment, per concloure, esmentar que és ara quan s'està començant a desenvolupar realment els estudis sobre el poder que va tenir la dona de l'elit al món Mochica. Encara queda un llarg i ardu treball pel que respecte el coneixement més ampli d'aquesta temàtica.

BIBLIOGRAFIA

ALVA, W. <<El descubrimiento de las Tumbas Reales de Sipán>>. *Tesoros preincas de la cultura Mochica. El Señor de Sipán. Huaca de la Luna. Senyora de Cao*. Fundación Augusto N. Wiese. Lima, Perú, 2012.

AMORES, J. *Historia de América*. Editorial Ariel. Barcelona, 2012.

BAWDEN, G. <<The Art of Moche Politics>>. *Andean Archaeology*. Editat per Silverman. Oxford, 2004.

CANZIANI, J. <<Estado y ciudad: revisión de la teoría sobre la sociedad Moche>>. *Moche: hacia el final del Milenio*. Actas del Segundo Coloquio sobre la Cultura Moche (Trujillo, 1 al 7 de agosto de 1999). Editors Santiago Uceda i Elías Mujica. T. II. Universidad Nacional de Trujillo y Pontificia Unversidad Católica del Perú. Lima, 2003.

CASTILLO, L. <<Las Señoras de San José de Moro: Rituales funerarios de mujeres de élite en la costa norte del Perú>>. Article extret des de www.sanjosedemoro.pucp.edu.pe. Pontificia Universidad Católica del Perú. Lima, 2006.

CASTILLO, L. <<La Gesta del Guerrero>>. Article extret des de www.sanjosedemoro.pucp.edu.pe. Pontificia Universidad Católica del Perú. Lima, 2007.

CASTILLO, L.; RENGIFO, C. <<Identidades funerarias femeninas y poder ideológico en las sociedades Mochica>>. Article extret de www.sanjosedemoro.pucp.edu.pe. Pontificia Universidad Católica del Perú. Lima, 2009.

CASTILLO, L.; UCEDA, S. <<The Mochicas>>. *Handbook of South American Archaeology*. Editors: Helaine Silverman i William H. Isbell. Nova York, 2008. P. 707 – 729.

CHAPDELAINE, C. <<La ciudad de Moche: urbanismo y estado>>. *Moche: hacia el final del Milenio*. Actas del Segundo Coloquio sobre la Cultura Moche (Trujillo, 1 al 7 de agosto de 1999), Santiago Uceda y Elías Mujica, editores, T. II. Universidad Nacional de Trujillo y Pontificia Universidad Católica del Perú. Lima, 2003. P. 247 – 285.

CUESTA, M. *Cultura y cerámica Mochica*. Ministerio de Cultura. Dirección General del Patrimonio Artístico, Archivos y Museos, 1980. Madrid, 1980.

DAVIES, N. *Los Antiguos Reinos del Perú*. Editorial Crítica. Barcelona, 1999.

FRANCO, R. <<El Complejo El Brujo: poder, arte, simbolismo y la tumba de la Señora de Cao>>. *Tesoros preincas de la cultura Mochica. El Señor de Sipán. Huaca de la Luna. Señora de Cao*. Fundación Augusto N. Wiese. Lima, Perú, 2012. P. 76 – 97; 208 – 213.

FRANCO, R. <<La gestión de nuestra herencia>>. Boletín Informativo de la Fundación Wiese para la difusión de actividades desarrolladas en el Proyecto Arqueológico Complejo el Brujo (PACEB). Año 1. Edición N° 1. Abril, 2014

HOCQUENGHEM, A. *Iconografía Mochica*. Pontificia Universidad Católica del Perú. Fondo Editorial. 3ra Edición. Lima, 1989.

HUERTADO, L. <<Introducción del hombre en el antiguo Perú>>. *Tesoros preincas de la cultura Mochica. El señor de Sipán. Huaca de la Luna. Señora de Cao*. Lima, Perú. 2012.

MACKEY, C.; VOGEL, M. <<La Luna sobre los Andes: una revisión del Animal Lunar>>. *Moche: hacia el final del Milenio*. Actas del Segundo Coloquio sobre la Cultura Moche (Trujillo, 1 al 7 de agosto de 1999), Santiago Uceda y Elías Mujica, editores, T. II. Universidad Nacional de Trujillo y Pontificia Universidad Católica del Perú. Lima, 2003. P. 325 – 342.

QUILTER, J. <<Moche: Archaeology, Ethnicity, Identity>>. *Bulletin de l'Institut Français d'Études Andines*. Tome 39, n° 2. Editors Institut Français d'Études Andines – IFEA. Lima, Perú, 2010. P. 225 – 241.

QUILTER, J.; FRANCO, R.; GÁLVEZ, C.; DOONAN, W.; GAITHER, C.; VÁSQUEZ, V.; ROSALES, T.; JIMÉNEZ, J.; STARRATT, H.; KOONS, M. <<The Well and the Huaca: Ceremony, Chronology, and Culture Change at Huaca Cao Viejo, Chicama Valley>>. *Andean Past*. Nº 10. Cornell University. Editors Barnes and Sandweiss. Nova York, 2012. P. 101 – 132.

RUIZ, K. *Oficiantes Mochica Medio en San José de Moro: el “Sacerdote Lechuza” y la “Sacerdotisa”*. Dirigida per Victòria Solanilla Demestre. Universitat Autònoma de Barcelona. 2013. Extret des de: <http://www.tdx.cat/handle/10803/129385>

VÁSQUEZ, V.; FRANCO, R.; ROSALES, T.; REY, I.; TORMO, L.; ÁLVAREZ, B. <<Estudio Microquímico mediante MEB-EDS (Análisis de energía dispersiva por rayos X) del pigmento utilizado en el tatuaje de la Señora de Cao>>. *Revista ARCHAEOBIOS*. Nº 7. Vol.1. Desembre de 2013. P. 5 – 21.

RECURSOS ONLINE

- Web Programa Arqueològic San José de Moro (PASJM):
<http://sanjosedemoro.pucp.edu.pe/05sacerdotiza.html>
- Documental “La Dama de Cao” (La Dama Tatuada). National Geographic. 2012. Visualitzat a:
<http://www.rtve.es/alacarta/videos/el-documental/documental-dama-cao-dama-tatuada/1691968/>